

Kõnekäänud ja fraseologismid

Vaimse kultuuripärandi tööleht. Teatriõpetus

Ingrid Mikk, Jüri Gümnaasium

Eesti keele eripäraks on ikka olnud sõnadega mängimine, allteksti olemasolu, mõistu kõnelemine jne. Meie rahvakultuurile omane keelerikkus sisaldub ka kõnekäändudes, mis peidavad endis teksti peitu pugenud mõistatusi. Tähendus selgub lausest või olukorrast, mil seda öeldakse. Fraseologismi mõistet kasutab keeleteadus, kõnekäänu mõistet folkloristika – heal lapsel mitu nime. Et meie keele rikkus kaduma ei läheks, on vaja ka erinevates ainetundides keelenüanssidele enam tähelepanu pöörata. Üheks selliseks võimaluseks on teatriõpetuse tunnis selgitada kõnekäändude olemust.

Õppematerjal sisaldab ainesse sissejuhatavat esitlust. Teatriõpetuse tunni ja sissejuhatava slaidiprogrammi ühendamiseks saab õpetaja kasutada soojendusharjutusi, mis sisaldavad kolme erinevat viisi nii teema kinnistamiseks kui ka õpilaste avamiseks.

Tööleht „Kõnekäändude lavastamine“ (Lisa 2) tutvustab kolme eri moodust kõnekäändude lavastamiseks.

Eesmärk on rõhutada teatriõpetuse aine kaudu vaimse kultuuripärandi tähtsust.

Kas teadsid?

- ◆ Eesti keeles on väga mahukas fraseologismide elektrooniline alussõnastik: <http://www.folklore.ee/justkui/sonastik/> ja [fraseologismide otsimismasin](http://www.folklore.ee/ri/date/robotid/leht3.html) ja <http://www.folklore.ee/ri/date/robotid/leht3.html>.
- ◆ Suurem osa fraseologisme on pärit kas antiikkultuurist või piiblist.

Märksõnad, mõisted

Vaimne kultuuripärand: põlvest põlve edasi antud teadmised, oskused, kombed ja tavad, mis on kogukondadele omased ja olulised ka praegu.

fraseologism

kõnekäänd

peidetud tähendus

piltlikustamine

Õpiväljundid

Ülesande edukalt läbinud õpilane:

- ◆ tunneb kõnekäänu mõistet ja oskab väärtustada seda kui rahvakultuuri osa;
- ◆ mõistab kõnekäändude tegelikku tähendust;
- ◆ oskab kõnekäände loominguks kasutada neid lavastades, piltlikustades jne.

Seos õppekava ja kirjanduse ainekavaga

- ◆ õpilane tunneb mõistet *kõnekäänd*;
- ◆ õpilane oskab seletada kõnekäändude tähendust, oskab neid võrrelda ja seostada tänapäeva elunähtustega;
- ◆ õpilane eristab tekstinäidete põhjal rahvaluule lühivorme (kõnekäänd, vanasõna, mõistus);
- ◆ õpilane tunneb mõistet *fraseologism* ja tajub stiilivärvingut.

Soovitused õpetajale

Õpetajal peavad olema saalitundideks ette valmistatud prinditud lehed. Õuetundide läbiviimise jaoks peaksid need olema kiletatud.

Loova osa läbiviimisel on soovitatav hoida tempot, et õpilased oleksid pidevas tegutsemises. Vastasel juhul hakkab tund venima.

Tunde saab kohandada vastavalt eale, teemat käsitletakse I-III kooliastmes.

Viited

- ◆ Aruvee, A. (2013). *Kõnekäändude doomino. Kõnekad kõnekäänud*. TEA Kirjastus.
- ◆ Eesti fraseologismide elektrooniline alussõnastik FES.
<http://www.folklore.ee/justkui/sonastik/>
- ◆ Kõnekäänud ja fraseologismid. Otsimismasin.
<http://www.folklore.ee/ri/date/robotid/leht3.html>
- ◆ Rebane, L. Vanasõna, mõistus, kõnekäänd. Anstla Gümnaasium.
http://miksike.ee/docs/lisa/Naidend_Vanasona_m_oistus_konekaand_Rebane.doc
- ◆ Õim, K. (2004). Fraseologism *versus* kõnekäänd. *Emakeele Seltsi aastaraamat 50*, 129–142.
http://www.emakeeleselts.ee/esa/ESA_50_pdf/Oi_m.pdf

Kooliaste: põhikooli I, II ja III aste

Ainetundide arv: 2

Materjalid, töövahendid:

Õpetajale on valmistatud ette kõnekäände tutvustav esitlus ja harjutused kõnekäändude kordamiseks ja lavastamiseks, A4 paberil kõnekäänud (toodud lisades).

Õpikeskkond: teatriõpetuse tunni läbiviimiseks sobib kõige paremini saal, avar koridor, tühi klassituba või õu. Õpilastel peab olema piisavalt ruumi liikuda. Kõnekäändude lavastamiseks on hea ka lava olemasolu või lava tekitamise võimalus.

Ülesande kirjeldus

Eesmärk on suunata õpilased mängulisuse kaudu kultuuripärandi juurde. Kõnekäänud rikastavad õpilaste keelt, kõnekäändude lavastamine arendab nende loovust.

Sissejuhatus (1 tund)

1. Tuletada meelde kõnekäänu mõiste. Tuua mõni värvikas näide (nt Eno Raua raamatust „Peep ja sõnad“).
2. Õhutada õpilasi tooma näiteid selle kohta, kuidas nemad on kõnekäändudega kokku puutunud. Kas on olnud naljakaid olukordi? Kas on kõnekäände/fraseologisme, mida (vana)vanemad kasutavad, aga noored pigem mitte? Milliseid keelendeid õpilased kasutavad? Kasutada võiks nn kuuma palli meetodit.
3. Viia läbi fraseologisme/kõnekäände tutvustav esitlus. Toodud on näited koos illustreeriva materjaliga.
4. „Soojendusharjutused teatriõpetuse tunniks“ – viia õpilased ette valmistatud materjaliga teatriõpetuse lainele ja hakata mängude kaudu kõnekäände õppima. Lahti on kirjutatud kolm moodust tunni läbiviimiseks. Õpetaja valib, millised õpilastele enim sobivad ja mis õppetunni sisse mahuvad. See sõltub õpilaste arvust, väiksema grupiga jõuab rohkem ülesandeid läbida.

Uurimine ja teema tundmaõppimine (1 tund)

1. Kodune töö: uurida koduste (sh ka vanavanemate) keelekasutust. Millises olukorras ja milliseid kõnekäände kasutatakse? Iga õpilane peaks vähemalt 5 keelendit otsima.
2. Õpetaja suunab õpilased kõnekäände lavastama. Abimaterjal „Kõnekäändude lavastamine“ (Lisa 2) – lahti on kirjutatud kolm lavastamisviisi. Õpetaja peab grupi suuruse järgi arvestama, kas ajaliselt suudetakse kolme ülesannet täita.

Väljund, lahendus

Õpilased lavastavad tunnis õpetaja antud kõnekäände.

Eesmärk on kõnekäändude abil õpilaste loovust arendada, tulemus selgub tunni käigus.

Soovi korral saab paremaid lavastusi ka nt aktustel esitada (emakeelepäeva raames jne).

Hindamine

Õpetaja hindab kahe tunni jooksul õpilaste kaasatõotamist, teema mõistmist, meeskonnatööoskust, esinemisjulgust, loovust jne. Hindamisel võib kasutada ka õpilaste endi abi.

Töölehe lisa 1. Soojendusharjutused teatriõpetuse tunniks

Kõnekäänud rikastavad õpilaste keelt ja nende lavastamine annab võimaluse loovuse arendamiseks. Tunni läbiviimiseks on soovitatav suur tühi ruum (saal/koridor/tühi klass).

Leia õige kõnekäänd!

Materjalid: A4 paberil kõnekäänud, õpilastele jagamiseks (väikestel paberitel) kõnekäänu tähendused ehk vasted.

Õpetaja laotab põrandale läbiseigi kõnekäänud. Seejärel jagab ta igale õpilasele kõnekäänu tähenduse, millele peavad nad leidma põrandale asetatud kõnekäändude seast õige vaste. Õpilased jäävad seisma leitud kõnekäänu juurde. Õpetaja käib ringi ja kontrollib kõigile kuuldavalt vastuste õigsust. Valesti arvanud õpilastega saab mängu korrata (õpetaja laotab põrandale uued kõnekäänud ja jagab õpilastele uued tähendused). Harjutuseks saab kasutada ka töölehe „Kõnekäändude lavastamine“ (Lisa 2) kõnekäände.

Leia õige tähendus!

Materjalid: A4 paberil kõnekäändude tähendused + nn libatähendused, õpilastele jagamiseks väikestel paberitel kõnekäänud.

Õpetaja on printinud välja A4 või suuremale paberile kõnekäändude tähendused ning lisaks nn libatähendused (ehk tähendused, millele vastavaid kõnekäände õpetaja välja jaganud polegi). Lehed on laotatud läbiseigi põrandale. Õpilastele loositakse väikestel paberilipikutel kõnekäänud. Õpetaja märguande peale peavad kõik õpilased oma kõnekäänule tähenduse otsima.

Ülesande teevad raskemaks nn libatähendused. Vastuste õigsust saab kontrollida nii, et õpilane ütleb oma kõnekäänu ja leitud tähenduse ning õpetaja kinnitab vastuse õigsust. Valesti arvanud õpilastega saab mängu korrata. Harjutuseks saab kasutada ka töölehe „Kõnekäändude lavastamine“ kõnekäände.

Otsin kaaslast!

Materjalid: A4 paberil kõnekäänu tähendused ehk vasted, õpilastele jagamiseks väiksematel paberitel kõnekäänud. Kõnekäänud võiks õpilastele rinnaesisele kinnitada (nööpnõela, pesulõksu, maalriteibiga jne).

Õpilased peavad oma kõnekäänule leidma sarnase tähendusega kõnekäänu ehk paarilise, kelle kõnekäänd on sama tähendusega. Selleks peavad õpilased ringi käima ja endale õige kaaslase otsima. Seejärel peavad teineteist leidnud õpilased põrandale asetatud tähenduse leidma. Vastuste õigsust saab kontrollida nii, et õpilased ütlevad oma kõnekäänu ja leitud tähenduse ning õpetaja kinnitab vastuse õigsust.

Kolmas ülesanne „Otsin kaaslast!“ on hea võimalus kõnekäändude lavastamiseks vajaminevate paaride või gruppide moodustamiseks.

NB! Põranda asemel saab kasutada kõnekäändude asetamist ka seintele, nt teibiga seinale kleepida.

Ülesande „Otsin kaaslast!“ kõnekäänud

Kõnekäänd 1	Kõnekäänd 2	Tähendus	Kõnekäänd 1	Kõnekäänd 2	Tähendus
paneb päitsed pähe	altari ette viima	abielluma	on lusikaga antud ja kulbiga võetud	kruvid logisevad	rumal
härja mööda	nagu läbi õllekõrre	aeglaselt	urvaplaastrit andma	kitli peale andma	peksma
mitte risti ette lööma	kõiki rattaid käima panema	tegutsema asuma	jänesenahk põues	süda saapasääres	kartma
kõrvu pea alla panema	otsi ära andma	ära surema	luuslanki lööma	aega surnuks lööma	laisklema
sulge sappa lööma	kinga andma	vallandama, minema saatma	pähe taguma	pealuu sisse raiuma	meelde jätma
näguripäevi nägema	sandikopikaid lugema	virelema, vaene olema	pilli ajama	räästad tilguvad	nutma
ajusid pingutama	nii et pea on paistes	pingsalt mõtlema	liimist lahti	närv on must	ärritunud
tuuleveskitega võitlema	tühja tuult tallama	tühja tööd tegema	käppa imema	õhust ja armastusest elama	nälgima
nagu kokku laulatatud	nagu särk ja püksid	lahutamatud	sääri tegema	jalgu selga võtma	ära jooksmata
keelt kandma	kokku ketrama	taga rääkima	pehmeks rääkima	kurja ja kulda pakkuma	veenma
koti peale minema	nahka üle silmade tõmbama	magama minema	nagu kukk õrrel	pea seljas	uhke, upsakas
sauna andma	säru tegema	riidlema	supi sees olema	nagu kala kuival	suures hädas olema
hambasse puhuma	käojaani ajama	valetama	kellegi turjal ratsutama	kellegi rahakoti peal elama	kellegi kulul elama

Töölehe lisa 2. Kõnekäändude lavastamine

Fotod kõnekäändudest

Materjalid: eesriie või suur lina, paberkanjal kõnekäänud, fotoaparaat. Õpilased jagatakse 3-5 liikmelistesse rühmadesse, misjärel jagatakse/öeldakse/loositakse igale rühmale kõnekäänd, mille kohta peab tegema nn foto. Ettevalmistuseks on aega 2-3 minutit, seejärel peab pilt „jäätuma“. Teised õpilased peavad arvama, millise kõnekäänuga on tegemist. Ülesannet saab kasutada ka võistlusmänguna (kõige rohkem teiste kõnekäände ära arvanud rühm on võitja). Kui eesriide asemel kasutatakse lina, peab õpetaja leidma kaks linahoidjat ehk lavapoissi.

Tempokam versioon. Kui õpilased on loomingulisemad, võib ülesannet sooritada järgmiselt: grupp õpilasi seisab eesriide/lina taga ja õpetaja hakkab kõnekäände ütleva. Pärast esimese kõnekäänu ütlemist on grupil umbes minut aega reageerida ja eesriide taga ettevalmistusi teha. Seejärel eesriie langeb ja foto on valmis. Õpetaja ütleb kiiresti järgmise. Ühele grupile võiks õpetaja öelda 4-6 kõnekäändu.

Lavastatud fotod võib ka realselt üles pildistada, et hiljem nt klassi seinale koos pildiallkirjadega üles riputada. Fotografeerimiseks peab õpetaja leidma õpilaste seast piltniku.

Kõnekäänu lavastamine: „Õpime kõnekäändude tegelikke tähendusi!“

Õpetaja jagab õpilased rühmadesse ja loosib igale rühmale ühe kõnekäänu. Rühma suurus oleneb klassi suurusest – õpetaja peaks arvestama, et kõik lapsed saaksid õppetunni jooksul oma lavastused ette kanda. Kõnekäändude lavastamisel on oluline, et õpilased teaksid kõnekäänu tegelikku tähendust. Siinkohal peab õpetaja kasutama kindlasti neid kõnekäände, mida on sissejuhatavas tunnis käsitletud.

Õpilaste ülesanne on lavastada situatsioon (etüüd), mille pealkirjaks saaks vastava kõnekäänu panna ja millest selguks kõnekäänu tegelik tähendus. Ettevalmistuseks on aega 10 minutit.

Nt Härjal sarvist haarama (tegutsema asuma)

Õpilased peavad nõu, kuhu ekskursioonile minna, kestab pikk ja lõputu vaidlus eri paikade vahel. Lõpuks otsustab üks klassikaaslastest konkreetset tegutseda, laseb teistel hääletada: kas Eesti või välisriik, palju raha ollakse nõus välja käima, kas bussi või rongiga jne. Tema konkreetsus ja initsiatiiv viivad lõpuks sihile. Otsus tehakse üksmeelselt.

Hindamisel peab õpetaja muu hulgas arvestama ka seda, kas kõnekäänu õigest tähendusest on aru saadud.

Kõnekäändude lavastamine: „Kõnekäänd sõna-sõnalt“

Õpetaja jagab õpilased rühmadesse ja annab igale rühmale ühe kõnekäänu. Rühma suurus oleneb klassi suurusest – õpetaja peaks arvestama, et kõik lapsed saaksid õppetunni jooksul oma lavastused ette kanda. Kuna tegu on humoorika lähenemisega, on kõnekäändude lavastamisel oluline, et õpilased väänaksid kõnekäänu tegelikku tähendust, see tähendab võtaksid kõnekäänu sõna-sõnalt. Siinkohal peab õpetaja kasutama neid kõnekäände, mida on lihtsam ja naljakam sedaviisi lavastada. Õpilased saavad ülesandeks loositud kõnekäänd lavastada ja teistele ette kanda. Kõnekäänu lavastamiseks on aega 10 minutit.

Nt Triibulisi pükse tegema

Vanaema lausub lapselapsele: „Kui sa oma tuba õhtuks ära ei korista, teen sulle ühed triibulised püksid!“ Lapselaps on nii õnnelik, ei korista tuba, vaid läheb kaubanduskeskusesse ja otsib sealt endale aksessuaare, mis uute triibuliste pükstega hästi sobiksid. Õhtul kohtudes on vanaema üllatunud, tuba on koristamata ja laps on õnneliku näoga uute pükste ootuses, tuba uusi kalleid hilpe ja vidinaid täis...

NB! Siinkohal saab rõhutada nn lahtise lõpuga lavastamist – vaataja mõtleb ise, kuidas situatsioon võiks laheneda.

Hindamisel aitavad õpetajat järgmised punktid:

- ◆ õpilane on ülesandest õigesti aru saanud;
- ◆ õpilane on hea meeskonnatöötaja (teotahteline, abistav jne);
- ◆ õpilasel on hea sõnavara;
- ◆ õpilasel on hea diktsioon;
- ◆ õpilasel on hea lavaline liikumine (ei tammu, on publikusse näo, mitte seljaga, ei lohista jalgu jne).

Kõnekäänud, mida lavastada

Kõnekäänd

nagu konn mäta otsas
nagu sukk ja saabas
nagu lepase reega
sõelaga vett kandma
ümber sõrme mässima
mett moka peale määrima
vesi ahjus
puru silma ajama
kops läks üle maksa
vedru välja viskama
peost suhu elama
leibu ühte kappi panema
silmad peos
keelt peksuma

Tähendus

edev, kerglane
üksmeelselt koos
kergesti, hõlpsalt, ladusalt
tühja tööd tegema
ära kasutama
meelitama
kartma
petma
vihastama
surema
vaeselt elama
abielluma
nutma
taga rääkima

pead murdma
auku pähe rääkima
kõrva taha panema
varvast viskama
südant puistama
keel on vestil
peapesu tegema
triibulisi pükse tegema
ei lausu musta ega valget
esimest viiulit mängima
leidis uue omaniku
pigis olema
liimist lahti
nagu hane selga vesi
jalgu selga võtma
nagu kass ja koer
leiba luusse laskma
ei seisa pudeliski paigal
vaene kui kirikurott
segi kui puder ja kapsad
vasikaga võidu jooksmas
nagu silgud pütis
süda saapasääres
nahka üle kõrvade tõmbama
tuhatnelja
kõrvu tuliseks tegema
jalgadele valu andma
pikanäpumees

mõtlemas
ära rääkima
meelde jätma
põgenema
avameelseks muutuma
väsinud
riidlemas
pekka andma/riidlemas
on vait
liider olema
varastati
halvas olukorras olema
halvasti tundma
jätab ükskõikseks
ära minema
tulis
puhkama
püsimatu
väga vaene
täiesti segamini
mõttetult tegutsema
väga kitsas
kartma
petma
väga kiiresti
noomima/riidlemas
põgenema
varas